

РЕВЕРБЕРОВАНІ ЛЕКСЕМИ З КОРЕНЯМИ *-СЛОВ-* І *-СЛОУШ-* У ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ СХІДНОЇ СЛАВІЇ XI–XIII СТ.

Стаття присвячена реконструкції семантичної структури, з'ясуванню функціонально-семантичних особливостей лексем з коренями *-слов-* і *-слоуш-* зі значенням соціально-етичної оцінки особи (*лъжесловесъникъ*, *праздънословьць*, *соуесловьникъ*, *послоушьливыи*, *благослоушьливыи*, *богослоушьливь* тощо). Показано, що семантика коренів *-слов-* і *-слоуш-* сягає часів індоевропейської мовної єдності, зберігає зв'язок з прототиповими ознаками ('слухати' / 'чути', 'холодний', 'твердий' тощо), поєднує в собі синкретичний зміст давньогрецького Слова-ΛΟΓΟΣ і старослов'янської лексики **слово**. Аналіз проведено на матеріалі східнослов'янських писемних пам'яток XI–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, семантична реконструкція, іменник, прикметник, реверберована лексема, соціально-етична оцінка.

Фактично загублені в давніх текстах, майже непомітні рідкісні лексеми¹ утаємничують світобачення середньовічної людини. Семантизація низькочастотних конститuentів, незважаючи на притаманну їм просту семантичну структуру, ускладнена щільністю синонімічних відношень, розвинутою лексичною і морфологічною варіативністю. Рідковживані слова в своїй сукупності формують значний сектор периферійного шару, і особливо це стосується абстрактної, теологічної, філософської, етичної лексики як такої, що пов'язана з осмисленням понять надматеріального, духовного плану. Не є винятком і виявлені в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. іменники і прикметники зі значенням моральної оцінки особи. Периферія лексико-семантичного поля (понад шістьсот одиниць), яке вони формують, є неоднорідною, розшарованою на широкі та вузькі пласти. У тій її частині, яка є найбільш віддаленою від ядра поля, виділяється група іменників і прикметників з коренями *-слов-* і *-слоуш-*. Спробуємо визначити їх кількісний і семантичний обсяг, функціонально-стилістичні особливості та встановити час першої фіксації в текстах зазначеного періоду.

Давньоруське слово XI–XIII ст. з усіма його значеннями та відтінками вплетене в струнку систему тексту, створеного або перекладеного на теренах Східної Славії. Етичні, соціальні проблеми, які порушуються в літературі

¹ Лексеми, які є рідкісними на тлі певної системи (у межах чітко визначеного хронологічного зрізу, лексико-семантичного поля, тематичної групи тощо), називаємо реверберованими (термін наш. — Г. М.). Реверберованими можуть бути не тільки периферійні, а й ті високочастотні полісемічні лексеми, які в одному зі своїх значень епізодично вжиті в давніх текстах (див.: Межжеріна Г. В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі / Відп. ред. М. П. Кочерган.— К., 2006.— С. 63–65).

Київської Русі, наскрізь просякнуті філософсько-релігійним змістом. Хоча в цілому «культура, що розвивається під впливом християнства, неминуче набуває “книжного” характеру, спонукає до осягнення смислу “прихованого” в слові, стимулює до роздумів над словом, пошуку метафізичного, символічного його значення»², способи вираження цього смислу різняться в оригінальних і перекладних творах залежно від переважання релігійної, філософської або іншої ідеї. В. В. Мільков робить важливий висновок про те, що «численні думки й узагальнення філософського значення розпорошені в найрізноманітніших за тематикою і жанром творах. <...> У результаті філософський зміст відходить у підтекст твору, який може бути присвячений дуже далекій від філософії проблематиці (літописний запис, слово або повчання і навіть підбірка висловів)»³, і при цьому «філософічність зливалася з релігійністю, яка підкорила собі все культурне життя епохи»⁴. Та частина периферійної лексики східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст., яка була пов'язана з духовним світом людини, формувалася під сильним впливом зовнішніх факторів, при взаємодії мовних, релігійних, ідеологічних систем, на перетині язичницької, християнської, античної філософії, що у свою чергу спричинило великий відсоток словотвірних і семантичних кальок. Семантика кожного конкретного слова є рухливою субстанцією, яка розвивається, уточнюється, конкретизується відповідно до стильових і жанрових особливостей тексту. Говорячи про переважання в перекладній літературі «давньохристиянських» або «ранньовізантійських» творів, Д. С. Лихачов підкреслює, що «перекладалися насамперед твори канонічні і церковно-авторитетні, без яких не могло існувати церковне життя. А це були переважно пам'ятки ранні. До них додавалися твори загальносвітоглядного характеру — зі всесвітньої історії та природничі»⁵. Візантійський вплив на релігійно-естетичний світогляд східних слов'ян позначився на літературному мистецтві. Як відзначає Ігумен Іларій (Шишковський), завдяки високому рівню образно-поетичного мислення людини Давньої Русі, давньоруське «слово-образ» було надзвичайно пристосованим для вираження складного світу християнських ідей, «і головне, це образно-художнє сприйняття світу виявилось вкрай близьким самому духу візантійської культури»⁶.

У процесі перекладацької діяльності книжників Київської Русі зазнали змін не тільки зміст окремо взятого слова, а й семантичне наповнення самої лексеми *слово* як автономної одиниці та як складника численних композитів. Проаналізувавши взаємозалежність між семантикою і структурою компонентів давньоруських композитів-термінів християнства, С. О. Никифорова зазначила, що композити «нерідко відбивають у своїй структурі концептуально важливі для нової картини світу ситуації, складне слово функціонально стає значущим під час формування нового світогляду, оскільки воно

² Горський В. О. Філософська думка // Історія української культури.— К., 2001.— Т. 1.— <http://litopys.org.ua/istkult/ikult02.htm>.

³ Мильков В. В. Синкретизм в древнерусской мысли // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья : Историко-философские очерки.— К., 1988.— С. 50.

⁴ Там же.— С. 51.

⁵ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили.— Ленинград, 1973.— С. 27.

⁶ Ігумен Іларій (Шишковський). Из истории формирования религиозно-эстетического мировоззрения на Руси // Віра і розум.— Х., 2004.— № 5.— С. 210–211.

постійно співвідносить зміст окремого тексту і слова в ньому з контекстом релігійної картини світу в цілому»⁷. У перекладних текстах XI–XII ст., а саме в цей період були зроблені основні переклади, зміст лексеми *слово* є частиною філософії християнства, мікрофрагментом, який проливає світло на християнське розуміння всесвіту, історії, Божого закону. Простежуючи ідею формування внутрішньої людини в античній філософії та християнському віровченні, П. Г. Тарасов підкреслює, що «в античній і християнській філософії проблема людини та її удосконалення була тісно пов'язана з ідеєю Розуму “λόγος” і Розуму “νοῦς”». Слово — це те природне начало, яке гармонійно організує космос (у випадку Платона, Арістотеля і стоїків) і Той, хто творить “Уся” (у представників ранньої патристичної думки). <...> Воно організує внутрішній світ людини, її душу і знаходить вияв у її діях»⁸. «Культ Слова, книжності, — пише В. О. Горський, — зрештою, зумовлювався прагненням відшукати ту опосередковану суть, що забезпечувала б комунікацію між Божественним і земним, Божественним і людським. Саме така роль і відводиться Слову. З одного боку, в силу своєї конкретно-чуттєвої даності Слово мислиться як належне світові земному, а з другого — виступає представником, знаком трансцендентного, позачасового, Божого. На цьому ґрунтується своєрідна гносеологічна позиція, що розглядає пізнання як витлумачення істини, проголошеної, але “сокровенної” в Слові. Сенс пізнавальної діяльності вбачається в отриманні нових, не знаних раніше істин. Істина, єдина і всеохоплююча, вважається давно проголошеною і викладеною в “богонатхненних” книгах»⁹. П. Г. Тарасов дійшов висновку про те, що «уже на VII століття в християнській літературі опозиція внутрішньої і зовнішньої людини використовується в двох випадках: у теології Слова (неявлене і явлене) і в концепції людської душі (внутрішній розум і його словесний вияв)»¹⁰.

У слов'янському світі, світогляді слов'янина Слово сповнене різноманітних смислів, актуалізованих у синкретичній семантиці старослов'янської лексеми **слово**, яка поєднує в собі такі основні значення, як «слово, мова, мовлення», «дар мови», «бесіда, розповідь», «чутка, звістка», «проповідь, слово, гомілія», «вислів», «повчання», «Святе письмо», «заповідь, повчання», «подія, предмет оповіді» (СтСл-94¹¹, 611–612). Ці різноспрямовані смисли забезпечують цілісність образу, ідеї, виходять з первинної двоїстості — зв'язку слова і дії. Сягаючи часів індоєвропейської мовної єдності, корені *-слов-* і *-слоуш-* є формально і семантично зближеними, спорідненими. Псл. **slovo* «те, що сказано» (давніше «те, що можна чути») (ЕСУМ, V, 306) семантично співвідноситься із зенд. *sravah-* «слово, мовлення», корелює з іє. **kleu-* (**kleu-s-*) «слухати (надто те, що найбільше називають, прославляють)» (Преобр., II, 1048–1050; ЭССЯ, X, 16–17), в якому реалізується зв'язок значень «вуха, чути, слухати» — «слухняність, послужливість» — «тиша, увага». Корінь *-слоуш-* (*-слоух-*) (ст.-сл. **слоуцхъ**, **слоуцшати**) зводиться

⁷ Никифорова С. О. Древнерусские композиты-термины христианства : взаимоотношенность семантики и структуры.— [https:// www.ejournals.eu/pliki/art/3836/pl](https://www.ejournals.eu/pliki/art/3836/pl).

⁸ Тарасов П. Г. Идея формирования внутреннего человека в античной философии и христианском вероучении // Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Серия «Философия. Социология. Право».— 2007.— № 9 (40).— С. 31.

⁹ Горський В. О. Знач. праця.

¹⁰ Тарасов П. Г. Знач. праця.— С. 36.

¹¹ Список скорочень див. у кінці статті.

до «псл. sluxъ “слух”, первісно “те, що говорять, що можна слухати, чутка” (*sluxēti > slušati), похідне від основи дієслова *slūti “називатися, говоритися, поширюватися (про чутки)” <...> споріднене з дінд. *śróṣati* “чує, слухає”, *śrúṣṭih* “слухняність”, ав. *sraōša-* “слух, послухання”, лит. *klausà* “слух; послухання; музичний слух”, <...> лтс. *klàusít* “чути, слухати; слухатися”, <...> двн. *hlosēn* “слухати, слухатися» (ЕСУМ, V, 311). Семантика індоєвропейських, праслов'янських рефлексів засвідчує розвиток прототипової акціональної ознаки ‘слухати’ / ‘чути’, рух первинного, прямого значення в напрямку формування культурної семантики. «Ознака — завжди образ, історія кожного давнього слова і є згущення образів — вихідних уявлень — у завершене поняття про предмет»¹²; роздвоєність первинної ознаки зумовила дихотомічну структуру організації лексем — іменників і прикметників з коренями -слов- і -слоуш-, які в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. виконують аксіологічну функцію і вживаються у значенні моральної оцінки особи. Консолідуючись навколо вихідного центру — вимовленого і почутого слова, ці лексеми утворюють семантичну цілісність.

Лексеми з коренем -слов-. Як складник композитів, які з'явилися в результаті перекладів з грецької, корінь -слов- вбирає в себе значення відповідного давньогрецького кореня -λοϋ- з його синкретичною семантикою; «розум», «мовлення», «слово», «поняття» — організуючий семантичний центр, основні значення давньогрецького філософського терміна *λόγος* (Косс., 198), який «одночасно означає “слово”, “речення”, “висловлювання”, “мовлення”, “розмова” і “смісл”, “поняття”, “судження”, “думка”, “основа”. Ці паралельні ряди значень можна істотно продовжити, бо в словниках давньогрецької мови зафіксовано понад 30 значень терміна “Л.”, який не передається адекватно жодною іншою мовою»¹³. Майже всі лексеми з коренем -слов-, які в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. моделювали соціально-етичні портрети людини, є композитами з препозиційними основами *лъже-*, *мало-*, *годо-*, *праздъно-*, *соуе-*, *тъще-*, *стоудо-*, *скверньо-*, *бого-*; за кожною з цих основ стоїть і семантика спільнокореневих лексем з широким колом образів та асоціацій, і семантика грецьких еквівалентів, і первинна семантика праслов'янських та індоєвропейських коренів.

Стилістичні обмеження мають *лъжесловьць*, *лъжесловникъ*, *лъжесловесьникъ*, *лъжесловесьными*, які в староболгарських і церковнослов'янських текстах (Филк., II, 580) маркують семантику нещирого, брехливого слова. Іменник *лъжесловьць* тричі вжитий у «Хроніці Георгія Амартола»: «клевьѣтьника и лъжесловьца» (сп. XIII–XIV, Хр. Амарт., арк. 215 г, а також арк. 53 а, 202 г). Зміст аркушів 215 г, 53 а, 202 г «Хроніки Георгія Амартола», а також сучасний переклад даних фрагментів можуть слугувати непрямим підтвердженням того, що іменник *лъжесловьць* мав значення «брехун; той, хто поширює неправдиві свідчення»: «распознайте клеветущего на ближнего своего и его лжесвидетельство и объявите его клеветником и лжецом»¹⁴, «тебя как лжеца <тут же> лишу жизни, чтобы твоя смерть наконец убеди-

¹² Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. — СПб., 2000. — С. 11.

¹³ Кирик Д. Логос // Філософський енциклопедичний словник. — К., 2002. — С. 341.

¹⁴ Матвеев В. А., Щеголева Л. И. Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола). Русский текст, комментарий, указатели. — М., 2000. — С. 276.

ла всех, что нет никакой истины в звездословии, и пустословии, и в баснословии твоём»¹⁵, «их ясно обличают различные толкователи как лжецов и пустословов»¹⁶. У цій же пам'ятці наявний його словотвірний варіант — композит *лъжесловникъ*: «яко безгодословники и лъжесловники» (стаття до *безгодословник* у СлРЯ XI–XVII, 1, 102). Єдине вживання *лъжесловесъникъ* міститься в «Словах Кирила Туровського» XII ст. за сп. XIV ст.: «и ѿ(т) ступать нѣдии вѣры Х(с)вы наученьемъ дѣмоньскимъ, лъжесловесници и лицемѣры» (СДРЯ XI–XIV, IV, 440). За СДРЯ XI–XIV, *лъжесловесъникъ* означає «лжевчитель», проте зміст синтагм «въ лицемѣры лъжесловесъныхъ» і «лъжесловесници и лицемѣры» вказує на те, що *лъжесловесъникъ* не має термінологічного значення. За наявними матеріалами, єдине вживання субстантивованого прикметника *лъжесловесъный* зі значенням «той, хто говорить неправду; брехливий» міститься в «Кормчій Єфремовській» XII ст.: «въ лицемѣры лъжесловесъныхъ» (СДРЯ XI–XIV, IV, 440).

Усі три спільнокореневі слова — *малословьць*, *малословесъникъ*, *малословесъный* зосереджені в пам'ятці «XIII Слів Григорія Богослова» за сп. XI ст.: «Ѿ малословьче о великихъ, годъ тебѣ и цѣсарство небескою» (XIII-ГБ, арк. 14 δ); «имѣаше нѣкъихъ малословесъникъ» (XIII-ГБ, арк. 29 β); «Тѣчиѣ не малословесънѣмъ обличисѣ» (XIII-ГБ, арк. 124α–124 β). Наявність семантично і структурно близьких композитів в одній пам'ятці спричинена тим, що «рукопис “XIII Слів Григорія Богослова” є неоднорідним за складом і містить переклади, виконані в різний час у різних місцях»¹⁷. У СлРЯ XI–XVII наведено грецькі еквіваленти до композитів (друс. *малословьць* — дгр. *μικρόλογε*; друс. *малословесъникъ* — дгр. *μικρολόγων*; друс. *малословесъный* — дгр. *μικρολογία*), проте їх семантизація в словнику (друс. *малословьць* — «дріб'язкова людина», рос. «тот, кто пристрастие к пустякам»; друс. *малословесъникъ* — «т. с.»; друс. *малословесъный* — «дріб'язковий», рос. «пристрастный к пустякам, мелочный») викликає певні сумніви. Давньогрецькі *μικρόλογε*, *μικρολόγων*, *μικρολογία* утворені поєднанням основи *μикро-* з ключовим значенням «малий (за розміром, кількістю тощо)» (дгр. *μικρός* «малий; якого небагато; незначний», *μικρόβιος* — «недовголітній, недовговічний», *μικροφύης* «малорослий» — Косс., 212) та основи *λογ-* зі значеннями «слово», «мовлення» (дгр. *λογάω* «бути говірким», *λογικός* «який належить до мовлення, слів, промовистий», *λόγιον* «вислів», *λογιότης* «дар слова, красномовство» — Косс., 197). Виходячи із семантики складників, друс. *малословьць* і друс. *малословесъникъ* мали значення «небагатослівна людина», друс. *малословесъный* — значення «небагатослівний». На жаль, запропоновані в СлРЯ XI–XVII тлумачення слів *малословесъникъ*, *малословесъный* згодом перейшли у відповідні словникові статті СДРЯ XI–XIV. Крім того, у СДРЯ XI–XIV не відбито вживання друс. *малословесъникъ* і друс. *малословесънѣ* у пам'ятці «XIII Слів Григорія Богослова», хоча серед джерел ця пам'ятка фігурує (СДРЯ XI–XIV, I, 29).

Семантику пустослів'я маркують складні слова *безгодословникъ*, *празднословесъникъ*, *празднословьць*, *соуесловникъ*, *соуесловивый*,

¹⁵ Там же.— С. 80.

¹⁶ Там же.— С. 262.

¹⁷ Долгушина Л. В. Особенности ранних славянских переводов с греческого языка (на материале сборника «XIII слов Григория Богослова») // Вестн. Том. гос. ун-та. Серия «Филология». — 2016. — № 4 (42). — С. 5.

соуєсловьць, соуєсловь, тьщєсловьсьць. Іменник *безгодословьникъ*, реверберований в «Хроніці Георгія Амартола» за сп. XIII–XIV ст.: «яко *безгодословьники* и лъжєсловьники» (СлРЯ XI–XVII, 1, 102). Очевидно, що друс. *безгодословьникъ* семантично пов'язане з друс. *безгодный*, яке в «Пандекті Антіоха» XI ст. вжите зі значенням «непомірний, надмірний (про бесіду)»: «*безгодьныхъ бесѣдъ*» (СлРЯ XI–XVII, 1, 102).

Композити *праздънословьць, праздънословєсьникъ, соуєсловьникъ, соуєсловивьши, соуєсловьць, соуєсловь, тьщєсловьсьць* об'єднані не тільки спільними структурними параметрами, а й тією вихідною ознакою, що формує внутрішню форму первинних коренів, або основ *праздъно-, соує-, стоудо-, тьще-*. Названі основи пов'язані з однією ознакою, специфіковані на створенні одного образу в різних його відтінках; «за своїм змістом слово ширше за поняття, вільніше за нього, динамічніше, воно барвисте за відбиттям фарб і особистісне за вираженням людського ставлення до чого-небудь»¹⁸. Для основ *праздъно-, соує-, тьще-* такою первинною ознакою, ознакою-образом є неакціональна ознака 'пустий'.

Корінь *-празд-* є континуантом псл. **porzdъ*, зводиться до індоєвропейського кореня (Преобр., II, 841–842; Ф., III, 353, 330; ЕСУМ, IV, 524, 554; ESSJ, III, 106), у дериватах якого імпліцитно виражена сема 'пустий'. Ознака 'пустий' чітко проступає в семантиці дериватів праслов'янського кореня (ст.-сл. *праздънъ* «пустий, вільний, порожній; звільнений; бездіяльний», болг. *празнина*, макед. *празен*, схв. *празно*, слн. *prázen*, ч. *prázdnota*, слвц. *prázdnó*, влуж. *prózdny, proznejęca*, п. *próznia*, укр. *празник, пражній, порожній*, рос. *порожний*, блр. *парожні*); набір значень зводиться до таких основних варіантів: «порожній, пустий, порожнистий, дуплистий, запалий», «пuste місце, пустий простір», «печера, грот, дупло», «пустельний, пустинний», «спорожняти», «вільний час, канікули, свято», «пустий, марний, беззмістовний, даремний» (СтСл., 497; БРСл., 496; БУС, 521; МРР, 56; СХРСл., 682; SRS, 406; ЧРС, II, 119; СРС, 374; ВЛРС, 209; DSNS, 273; БПРС, II, 170; Гр., III, 401, 345; Даль, III, 319; РБСл., II, 696); розвиток переносної, етичної семантики відбувся не пізніше праслов'янського періоду. Зі значенням «пустомовець, марнослов, базіка» друс. *праздънословьць* ужито в Суздальському літописі в портреті ченця Ізосіми, який прийняв мусульманство: «оубиша Изосиму преступника <...> бѣ бо <...> *празнословець*. и кощоньникъ. конечно же отвержеса Х(с)а и бы(с) бесурменинь. вступивъ в прелестъ лжаго пр(о)р(о)ка Ма[х]меда» (*1262, ЛС-1, 476). Із тим самим значенням друс. *праздънословєсьникъ* виступає в перекладних текстах — «Повісті про Варлаама та Іосафа» і творі Єфрема Сиріна: «яко зляя *празднословєсьники*, неприязневых помышлєния от сердца отгоня» (XI–XII, сп. XVI, Варл., 231); «аще кто єсть въ васъ іли тать, или хулникъ, или *праздънословєсьникъ*» (Ср., II, ч. 2, 1366–1367).

Корінь *-соує-* продовжує псл. **suǰь* «пустий, незначний, марний» (Преобр., II, 1134–1135; Ф., III, 797; ЕСУМ, V, 469), південнослов'янські рефлексии якого засвідчують імпліцитне вираження ознаки 'пустий' (ст.-сл. *соѹи* «марний, пустий», *соѹѹѣта* «незначність, марнота, суєта», болг. *суевѣрен*, макед. *суѣта*, схв. *сујѣта* — СтСл., 634; БРСл., 640; РБР, II, 651, 720; МРР, 786; СХРСл., 922). Псл. **suǰь* має індоєвропейські витоки; в індоєвропейських дериватах ознака 'пустий' проступає ще виразніше (дінд. *śūnyāh* «пустий,

¹⁸ Колесов В. В. Знач. праця.— С. 12.

порожній», лат. *cavus* «порожній, пустий», дгр. *χοός* «глибока ущелина, безодня», *κοῖλος* «порожній, пустий», сірл. *сїа* «порожній, пустий», що зводяться до іє. **keu-* /*kouo-* «порожній, пустий; западина» — ЕСУМ, V, 469); розвиток культурної семантики ознаки 'пустий' відбувся, імовірно, в індоєвропейський період. Перехід до етичного значення спостерігається в східно- і південнослов'янському ареалах (укр. *суєтний*, рос. *суєтний*, болг. *суєта*, *суєтен*, макед. *суєтен*, *суєта*, схв. *сүјета*, *сүјетан* — СУМ, IX, 830; СРЯ, IV, 303; БРСл., 640; РБР, II, 720; МРР, 786; СХРСл., 922). За наявними даними, іменники *соуєсловъ* і *соуєсловъникъ* зі значенням «який говорить про суєтне» вжиті в «Пандекті Антіоха» XI ст.: «соуємысли и соуєслови» (Ср., III, ч. 2, 610); «мнози непокорови *сжєсловъници*» (Ср., III, ч. 2, 610). У «Збірнику слів і повчань» XII–XIII ст. відповідником до дгр. *ματαιολόγοι* виступає друс. *суєсловьць* зі значенням «пустослов, суєслов», у «Пандекті Антіоха» — друс. *соуєсловивьви* зі значенням «схильний до марнослів'я»: «суть бо мнози непокориви, *суєсловьци* и умольстьци» (СлРЯ XI–XVII, 28, 276), «и *суєсловиви*» (СлРЯ XI–XVII, 28, 276). Давньоруські еквіваленти *соуєсловъникъ*, *соуєсловивьви*, *соуєсловьць*, *соуєсловъ* максимально близько передають семантичний зміст давньогрецьких складних слів із препозиційним компонентом *ματα-*, зберігають не тільки загальний обсяг вираженого поняття, а й семантичні структури лексем. Давньогрецькі лексеми з основою *ματα-* маркують семантику пустого, марного, нерозумного: *ματαιολογέω* «говорю пусте», *ματαιολογία* «марна мова, марнослів'я», *ματαιοποιέω* «вчиняю гупо, нерозумно», *μάταιος* «пустий, марний, мізерний, суєтний, безкорисний», *ματαιότης* «дурість, марність, легковажність, суєта» (Косс., 203).

Корінь *-тъщ-* продовжує псл. *тъшь* < **tuskios* «порожній» (ЕСУМ, V, 612); експлікація семи 'пустий' у значеннях неслов'янських континуантів індоєвропейського кореня підтверджує прототиповий характер ознаки 'пустий': лит. *tūščias* «порожній», лтс. *tukšs* «порожній, холостий, бідний, злиденний», дінд. *tucchyás* «пустий, незначний, мізерний» (Ф., IV, 91; ЕСУМ, V, 612). Ознака 'пустий' рельєфно виступає в південних і західних дериватах праслов'янського кореня: ст.-сл. *тъшть* «пустий, порожній», болг. *тъщеславен*, схв. *тѣшт* «пустий, марний, суєтний», «незначний, мізерний», слвн. *těščnost* «порожній шунок», ст.-ч. *tšti*, «пустий», ст.-п. *tszczy*, п. *tszczy* «пустий, марний, даремний» та ін. (СтСл., 712; БРСл., 668; СХРСл., 933; SRS, 603; БПРС, I, 123; Ф., IV, 91). Розвиток культурної семантики ознаки відбувся не пізніше праслов'янського періоду, торкнувся семантики рос. *тъщедушный*, *тъщеславный*, болг. *тъщеславен*, *тъщеславие*, схв. *тѣшт* (СРЯ, IV, 431; БРСл., 668; СХРСл., 933). Іменник *тъщесловьсьць* реверберований у пам'ятці «XIII Слів Григорія Богослова» за сп. XI ст.: «и *тъщесловьсьци* ~ своїмь сластемь слоужаще словєсы отъ землѣ възглашаєми» (XIII-ГБ, арк. 191 а). Контекст, а також семантика спільнокореневих *тъщесловити* «обмовляти» (Ср., III, ч. 2, 1062), *тъщесловиє* «марнославодство» (Ср., III, ч. 2, 1062), *тъщущи* «пустий, марний (про надію)» (Ср., III, ч. 2, 1065), *тъщъчно* «дарма, помилково (?)» (Ср., III, ч. 2, 1065), *тъщиньство* «малодушие» (Ср., III, ч. 2, 1065) показують, що в «слові» Григорія Богослова іменник *тъщесловьсьць* виступає зі значенням «той, хто пустими, улєсливими словами дає марну надію».

Активізуючись у семантиці складних слів з коренями *-празд-*, *-соує-*, *-тъщ-*, прототипова ознака 'пустий' у своєму розвитку спричинила появу

не тільки спільних, а й диференційних сем, якими, зокрема, є семи 'беззмістовний' для лексем з коренем *-празд-*, семи 'незначний', 'нерозумний' для лексем з коренем *-соуе-*, семи 'суєтний', 'мізерний', 'бідний' для лексем з коренем *-тъщ-*.

Лексеми *стоудословьникъ* і *стоудословьць* входять до словотвірного гнізда з коренем *-стоуд-* / *-стыд-*, семантика конститuentів якого (*безстоуда*, *безстоудъ*, *безстоудьникъ*, *стоудьнъ*, *безстоудьньи*, *богостоудьньи*, *непостыдъньи*) співвідноситься з емоцією сорому та аксіологічною площиною осуду. Друс. *-стоуд-* / *-стыд-* продовжує псл. *stud- (Преобр., II, 1126–1127, 1130); набір значень, які розвивають рефлекси праслов'янського кореня, зводиться до таких основних варіантів: «мороз, холод», «мерзнути», «остигати», «джерело», «криниця», «холодний». Деривати індоєвропейських коренів *stou-, *stū- підтримують зв'язок не тільки з ознакою 'холодний', а й 'твердий': лит. *stūgti*, *stūgstu* «стирчати угору», гр. *στῖω* «роблю жорстким», *στύεξ* «льодяний холод», *στύζ* «жах, огида, відраза», *ἔστυον* «відчуваю огиду, відразу, жахаюсь», *στύος* «огида, відраза, предмет ненависті», *στυερός* «ненависний, страшний, жакливий», дпвнгерм. *stokkr* «деревний стовбур, свая, кіл», дпвнм. *stoc* «палиця, стовбур», нім. *stock* «т. с.» (Преобр., II, 1127; Ф., III, 786–787). Перехід до переносного, соціально-етичного значення відбувся в більшості слов'янських мов. На кінець XIII ст. на ґрунті вихідної ознаки 'холодний' розвинулися пов'язані з моральною оцінкою людини ад'єктивні значення: «холодний (предмет, повітря тощо)» → «змерзлий (про людину)» → «неприємний, огидний» → «поганий; грішний; порочний; безславний (про людину)». Ознака 'холодний' знаходить вияв у наявності сем 'холодний', 'неприємний', 'огидний', ознака 'твердий' — у наявності сем 'агресивний', 'грубий' у семантичній структурі друс. *стоудословьць* і друс. *стоудословьникъ*. Зі значенням «той, хто безсоромно лається непристойними словами, нехтуючи правилами поведінки в суспільстві, виказуючи неповагу до людей» друс. *стоудословьць* засвідчене в Суздальському літописі в характеристиці ченця-відступника Ізосіми, *стоудословьникъ* — у «Житті Нифонта» 1222 р. як калька з грецької: «оубиша Изосиму преступника <...> бѣ бо пыаница. и студословець» (*1262, ЛС-1, 476); «Бѣ челоуѣкъ въ Арьгастири... студословникъ зѣло и злобивъ» (СлРЯ XI–XVII, 28, 209).

У «Словах» Серапіона Володимирського XIII ст. в близькому контексті, із тим самим значенням ужитий композит *сквернословьць*: «*сквернословець* и *пыаница* своего обычая не останеться» — XIII, сп. XIV і XV, Поуч. Серап.-2, 4 (пор.: «*пыаница*. и *студословець*» — *1262, ЛС-1, 476). Перетворення синтагми «слово скверно» («Всяко слово скверно да не исходить из оустъ нашихъ» — Изб. 1076, 556) на композит посилило смисл, надало йому більшої усталеності та аксіологічності. Разом зі спільнокореновими друс. *сквернооумьнъ*, *скверьньни*, *скверьнавыи*, *скверьньи* іменник *сквернословьць* не втрачає зв'язку з первинною, прототиповою ознакою 'брудний', яка чітко виражена в дериватах псл. *skv^hna «скверна», skv^htnъ «огидний» (ЕСУМ, V, 268).

Семантика старослов'янізму *богословесньи* формувалася в оточенні спільнокоренових *богословиє*, *богословити*, *богословленіє*, *богословь*, *богословьньи*, у колі значень «богослів'я, теологія, християнське вчення», «розмірковувати про Бога», «прославляти Бога», «проповідник християнського вчення» (СДРЯ XI–XIV, I, 268–269). Крім того, постпозиційний компонент *-словесньи* функціонував у текстах (насамперед у теологічному

контексті) як самостійна лексична одиниця зі значенням «словесний; велемовний; розумний; духовний»: «поистине добрый пастухъ, иже пасеть *словесныя* овца» — *1185, ЛР, 148 (пор.: ст.-сл. *словесънѣ* «який має розум, розумний»: «*пастоуше словесънѣхъ овецъ*» — СтСл-94, 611). У вживанні щодо людини друс. *богословесъныи* ревербероване в «Житті Феодосія Печерського», де виступає зі значенням «той, хто прислухається до слів Бога, Божого вчення; розумний; духовний»: «стадо *богословесъныхъ* твоихъ овць, и имъ же мя бѣ пастуха створиль» (к. XI, сп. XII–XIII, ЖФ, 308); «ненавидя же испърва добра золодѣй врагъ, видя себе побѣжаема сѣмѣрениемъ *богословесънааго* отрока» (к. XI, сп. XII–XIII, ЖФ, 312).

Прѣкословъць і *прѣкословесъникъ* специфіковані на вираженні семантики незгоди, суперечки. Зі значенням «той, хто любить перечити, суперечити» іменник *прѣкословъць* реверберований у «Пандекті Антіоха» та «Хроніці Георгія Амартола», іменник *прѣкословесъникъ* — у Пролозі «Лобковському» XIII ст.: «Прѣстанѣмъ быти бѣстоудъни и *прѣкословъци*» (Ср., II, ч. 2, 1655); «*прѣкословъць* хоцеть присно одолѣвати истинѣ» (Ср., II, ч. 2, 1655); «люди непослоушныа <...> и *прекословца*» (сп. XIII–XIV, Хр. Амарт., 105); «не боудемъ *прѣкословесници*» (стаття до реєстрового *безстоудъникъ* у СДРЯ XI–XIV, I, 141).

Композит *словодаривъ* реверберований у «Златоструї» XII ст. зі значенням «зарозумілий, зухвалий на словах»: «юстръ ѣсть... и *словодаривъ*» (Ср., III, ч. 1, 420; Филк., III, 1199).

Ад'єктив *словоутъныи* реверберований під *1241 р. у Галицько-Волинському літописі в портреті легендарного Митуси: «*словоутъного пѣвца. Митусоу*. древле. за гордость. не восхотѣста слоужити князю Данилоу» (*1241, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 267 зв.). Значення «знаменитий; прославлений; відомий; багатий» друс. *словооутъныи* цілком підтверджується ширшим контекстом, а також семантикою рос. діал. *словутникъ*, що означає «людина знатна, відома, багата» (Даль, IV, 227), рос. стар. *словутый, словущій, словый*, уживаних на позначення прославленої, знаменитої людини, яка має добру репутацію (Даль, IV, 227).

Відзначаючи, що «при виробленні давньоруської редакції церковнослов'янської мови помітну роль відіграли переклади з грецької мови творів візантійських (житія, повісті, хроніки, устави) та інших письменників, здійснені в Київській Русі, переважно в Києві»¹⁹, В. В. Німчук звертає увагу на лексичну взаємодію між старослов'янською, церковнослов'янською і живою мовою Київської Русі. Один з видів такого взаємозбагачення полягав у використанні старослов'янських мовних елементів для надання тексту емоційного піднесення, урочистості, сакральності: «Старослов'янська ж до приходу на Русь мала двохсотлітню традицію, і деякі, колись спільнослов'янські лексичні і фразеологічні елементи її, можливо, сприймалися в Київській Русі як старовинні, тому використовувалися зі стилістичною метою»²⁰. Інший вид мовного взаємовпливу пов'язаний з насиченням церковно-проповідницьких текстів давньоруськими елементами: «Давньоруська редакція (варіант) церковнослов'янської мови формувалась не тільки шля-

¹⁹ Німчук В. В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури : У 5 т. / Редкол.: Б. Є. Патон та ін.— К., 2001.— Т. 1.— <https://litopys.org.ua/istkult/ikult02.htm>.

²⁰ Там же.

хом введення живомовних елементів у старослов'янські тексти. Важливу роль у виробленні східнослов'янського узусу відігравали твори вітчизняних церковних письменників, зокрема слово «О законѣ и благодати» київського митрополита Іларіона, «Съказание чудесь... романа и двда», «Житие <...> Феодосия <...> печерьскаго», написане Нестором, твори Феодосія Печерського, Кирила Туровського та ін. Давньоруська стихія в них посідає помітне місце»²¹.

Наявність у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. великої кількості складних слів є наслідком візантійського впливу на давньоруську мовну систему. Здійснюючи переклад богослужбових книг, творів візантійських авторів з грецької мови, книжники адаптували грецькі тексти з акцентом на змісті слова, словосполучення, синтагми, намагалися зберегти розмаїття семантичних переходів і різного плану асоціацій, широко використовували лексичне і граматичне варіювання, яке, за висновком Є. М. Верещагіна²², входило до системи перекладацьких принципів. Лексичне варіювання належить, як зазначає В. М. Русанівський, до тих процесів, які одночасно були притаманні церковнослов'янській і старослов'янській мовам: «Церковнослов'янська мова на Русі перебувала в стані постійного розвитку, будучи активно використовуваним живим засобом літературного спілкування. В галузі лексики в ній можна було спостерігати ті ж процеси, що і в старослов'янській мові IX–X ст., зокрема утворення синонімічних рядів, а звідси лексичне варіювання. У більшості випадків лексичні і словотвірні варіанти входили до складу усталеного лексичного запасу старослов'янської мови»²³.

Формальне калькування, дослівний переклад неприйнятні, коли йдеться про церковно-канонічну, церковно-проповідницьку, агіографічну літературу, текст складного філософсько-теологічного смислу. Важливу думку щодо необхідності проведення грані між словотворчістю і формальним калькуванням свого часу висловив М. О. Мещерський. За словами дослідника, для давньоруських текстів були «звичайними такі приклади слів-кальок, що точно повторювали словотвірні моделі мови-джерела, як, наприклад, *благоразумие, благообразный, злоумие, злообразный* тощо. Проте треба відзначити, що <...> словотвірні моделі композита були одвічно притаманні слов'янській мові і що тому зовсім не слід у кожному утворенні подібного типу бачити обов'язково пряму копію з грецького оригіналу»²⁴. На свідому словотворчість як причину лексичного варіювання вказувала Л. П. Жуковська: «Уся історія мови списків творів літератури, яка так чи інакше обслуговувала потреби церкви та нової культури IX–XIV ст., що прийшла з християнством, свідчить про безперестанний відбір та поповнення лексичних засобів, які полягають або у виборі єдино можливого або, на думку переписувача, кращого варіанта, або в свідомому варіюванні лексичних варіантів, якщо вони,

²¹ Там же.

²² *Верещагин Е. М.* История возникновения древнего общеславянского литературного языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников.— М., 1997.— С. 126–136.

²³ *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови.— К., 2001.— С. 16.

²⁴ *Мещерський Н. А.* Избранные статьи.— СПб., 1995.— С. 18.

з погляду переписувача або редактора, рівноцінні (як ми тепер сказали б — синонімічні)»²⁵.

Уживані як епітети-означення в соціально-етичних портретах людини, іменники і прикметники з коренями *-слов-* утворюють мікрополе, яке налічує двадцять три одиниці і представлене виключно композитами з абсолютним домінуванням субстантивів (вісімнадцять одиниць). При цьому семантична, стилістична рівноправність суфіксів *-ьць-* і *-никъ-* забезпечує кількісну рівновагу лексем: вісім субстантивів утворено за допомогою суфікса *-ьць-* (*лъжесловьць, малословьць, праздънословьць, прѣкословьць, суесловьць, скверънословьць, студословьць, тѣщесловьсьць*), вісім — за допомогою суфікса *-никъ-* (*лъжесловникъ, лъжесловесьникъ, малословесьникъ, праздънословесьникъ, прѣкословесьникъ, соуєсловьникъ, безгодословьникъ, студословьникъ*). Переклади творів візантійських авторів були зроблені різними перекладачами в різний час, на різних територіях, і це врешті-решт привело до того, що в тексти XI–XIII ст. потрапили співвідносні пари близьких, майже тотожних у семантичному відношенні композитів: *лъжесловьць* — *лъжесловесьникъ, малословьць* — *малословесьникъ, праздънословьць* — *праздънословесьникъ, прѣкословьць* — *прѣкословесьникъ, суєсловьць* — *соуєсловьникъ*. Варіювання семантично і морфологічно близьких субстантивів рівною мірою спостерігається в перекладних та оригінальних пам'ятках, стилістично організує текст, дає змогу уникати тавтології, додаючи слову певного семантичного відтінку, збагаченого додатковими, латентними семами.

Релевантність, семантична багатовимірність кореня *-слов-*, амбівалентний характер первинного значення, прототипової ознаки сприяли розширенню семантики в численних напрямках конкретизації загального значення. Складні слова з цим компонентом демонструють поєднання ад'єктивних і агентивних ознак: ад'єктивні закладені в семантиці препозиційного компонента, агентивні — у семантиці компонента з коренем *-слов-*. Перетворення синтагми (вільного словосполучення) на композит супроводжується концентрацією, ущільненням смислу, інтенсифікацією значення, переходом від агентивної семантики до ад'єктивної, від ад'єктивної до номінативної. Аналогічного висновку дійшов Г. О. Ніколаєв, який зазначив, що «взаємодія синтаксичного зрощення і морфологічного складання була широко представлена в давньоруському словотворі <...> Приклади зрощень явно свідчать про панування синтагматичних відношень у мові тієї доби. У свою чергу морфологізація цих зрощень, підведення їх під міцно існуючі в мові композитні моделі говорить про посилення мовної парадигматики»²⁶.

Лексеми з коренем *-слоуш-*. Первинна, наявна в семантиці індоєвропейського кореня та його праслов'янських дериватів, кореляція значень «чути, слухати» — «слухняність» — «тиша» спостерігається й у філософії християнства (слухати іншого, прислухатися до Божого та людського слова, а своє слово промовляти тихо, з доброзичливістю; людину прикрашають «тиха словеса и кротька»), і в існуванні слів *по-слоушь-ливьи, по-слушь-ныи, благо-послоушь-ливьи, скоропо-слоушь-ливьи*.

²⁵ Жуковская Л. П. О некоторых проблемах истории русского литературного языка древнейшего периода // Вопр. языкознания.— 1972.— № 5.— С. 67.

²⁶ Николаев Г. А. Способы древнерусского именного словообразования // Учен. зап. Казан. гос. ун-та. Сер. «Гуманитарные науки». — Т. 151. Кн. 6.— 2009.— С. 116–117.— <https://cyberleninka.ru/.../sposoby-drevnerusskogo-imennogo-slov...>

У соціально-етичних портретах функцію вираження семантики покірливості, слухняності виконували епітети-означення *послоушьливъ*, *послоушьливыи*, *благопослоушьливыи*, *благопослоушиивъ*, *богопослоушьливъ*, *скоропослоушьливыи*, *неослоушьливыи*, *послоушьникъ*, *послоушьныи*. Найбільшою частотністю відзначаються друс. *послоушьливъ* і друс. *послоушьливыи*, які мають відповідник у старослов'янській мові: ст.-сл. *послоушьлиивъ* «слухняний, покірливий» (СтСл-94, 483). В усиченій формі прикметник *послоушьливъ* зі значенням «слухняний, покірливий» виступає в Ізборнику Святослава 1076 р., «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія, Радзивіллівському літописі: «*послоушьливою* быти до съмърти» (Ізб. 1076, 462); «поиду же аз напреди, вы же мнѣ будете *послушливи*» (XI, сп. XVI, Флавий, арк. 533 зв.); «Глѣбъ <...> бѣ бо *послушлиивъ* о(т)цю» (*1015, ЛР, арк. 76–76 зв.). У літописах та Києво-Печерському патерику ад'єктив *послушьливыи* є складником етикетної формули «*послушьливый, кроткый, смѣренный*»: «ре(ч)(е) имъ кто болии въ васъ акъже Ѡфодосии *послушьливыи. кроткыи смѣренныи*» (*1051, ПВЛ-1, арк. 54; т. с. *1051, ЛР, 68; *1051, ЛНик-1, IX, 85); «блаженный Феодосие, *послушливый, кроткый и смиренный*» (сп. 1554, КП, 438).

Кальки з грецької *благопослоушьливыи* і *благопослоушиивъ* зі значенням «слухняний, покірний, і тому добрий» засвідчені в церковно-релігійних текстах XI–XIII ст.: *благопослоушьливыи* — у Мінеях 1096 р. і «Збірнику молитов» XIII ст., *благопослоушиивъ* — у «Пандекті Антіоха» XI ст.: «яко *бл(а)гопослоушлиивъ* рабъ» (СлРЯ XI–XVII, 1, 210); «не Ѡслоушаиса ѿи *бл(а)гопослоушливыи*» (СДРЯ XI–XIV, I, 193); «подобимъся живъшимъ въ благодати с(вя)тымъ, *благопослушиви* и благодатъни бываюште» (СлРЯ XI–XVII, 1, 210). У СДРЯ XI–XIV слово *благопослоушиивъ* не зафіксоване. В одному зі «слів» Кирила Туровського можна знайти прикметник *богопослоушьливъ* зі значенням «послушний Богові, заповідям Божим»: «мнози бо <...> *богопослушливи* явишася» (СДРЯ XI–XIV, I, 264–265). Складне слово *скоропослоушьливыи*, яке виражає найвищий ступінь зазначеної ознаки, було, найімовірніше, створене під час написання «Сказання про свв. кнн. Бориса і Гліба»; зі значенням «дуже слухняний, покірливий; готовий якнайшвидше виконати прохання або наказ» друс. *скоропослоушьливыи* використане в статичному портреті кн. Бориса: «призъвавъ Бориса <...> *скоропослоушьливааго*» (сп. XII, УспСкБГ, 117; т. с. к. XI, сп. XIV, СкБГ, 61).

Як відповідник до дгр. *μη ἀνῆκβοῦς* прикметник *неослоушьливыи* зі значенням «слухняний, покірний, покірливий» реверберовано в «Пандектах Никона Черногорця» 1296 р.: «оучимымъ. *неослоушливым* быти» (СДРЯ XI–XIV, V, 315). У його семантичній структурі відбився властивий дгр. *ανῆκοος* «який не чує» (Косс., 36) і дгр. *ανῆκοῖα* «глухота, непослух, неслухняність» (Косс., 36) зв'язок семантики слуху і слухняності.

Відзначене теологічною семантикою також і друс. *послоушьникъ* «послушник», яке зрідка трапляється в пам'ятках XI–XIII ст.: «разумна *послушника*» (*1015, ЛР, 61); «истинный *послушникъ*» (сп. 1554, КП, 498).

Стилістично нейтральне друс. *послушьныи* зі значенням «слухняний» ужите в Никонівському літописі: «и смирена старца, и разумна, и *послушна*» (*1016, ЛНик-1, IX, 74).

Семантику непокірливості, неслухняності виражали іменник *непослоушьникъ* і прикметники *непослоушьливыи*, *непослоушьныи*, *ослоушьливыи*, *ослоушиивъ*, *прѣслоушьливъ*. Іменник *непослоушьникъ* зі значенням «непокірна, неслухняна, уперта, непоступлива людина» реверберується в «Житії

Сави Освященного»: «нѣции ѿ васъ <...> прѣзоривии. и непослушници. и не хотать смѣритиса» (Ж. Савы осв. XIII, 173). У СДРЯ XI–XIV уживання цієї лексеми в XI–XIII ст. не відбите (єдиний приклад датований XIV ст.). Ад'єктив *непослушливый* (ст.-сл. *непослушьливъ* «неслухняний» — СтСл-94, 371) наявний в «Повісті про Варлаама та Іоасафа» та «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія: «горда же и родителем *непослушлива*» (XI–XII, сп. XVI, Варл., 206); «да не погубить послушливыхъ много с *непослушливыми* малыхъ» (XI, сп. XVI, Флавий, арк. 657 зв.). Слово *непослушными* міститься в «Хроніці Георгія Амартола»: «люди *непослушныа* и жестошиица и лютоводитыа коупно и прекословца» (сп. XIII–XIV, Хр. Амарг., 105).

Слово *ослушливый* (ст.-сл. *ослушьливъ* «свавільний, який не підкоряється кому-н., чому-н.» — СтСл-94, 418) зі значенням «неслухняний, упертий, свавільний» ужите в Суздальськьому літописі під *1231 р.: «*тако* с(ы)нѣ *ослушливый* в погѣбель буде(т). послушливый же кромѣ *ега* буде(т)» (*1231, ЛС-1, 458). В «Успенському збірнику» нами виявлені *ослушивъ* зі значенням «неслухняний, упертий, свавільний» і *прѣослушьливъ* — «дуже неслухняний, сперечливий, свавільний»: «оувѣдѣхъ *тако* жестокъ еси и *ослушивъ*. и жила желѣзна твоя» (сп. XII–XIII, Экз., 431); «рабы *прѣослушьливы*» (сп. XII–XIII, Слово Ио., 299). У СДРЯ XI–XIV лексема *ослушивъ* не зафіксована.

Лексеми з коренем *-слоуш-* утворюють дві антонімічні лексико-семантичні групи із загальним значенням «слухняний» (*благослушивъ, благослушьливый, богопослушьливъ, неослушьливый, послушьливъ, послушьливый, послушьникъ, послушьными, скорослушьливый*) / «неслухняний» (*непослушьливый, непослушьными, непослушьникъ, ослоушьливый, ослоушивъ, прѣослушьливъ*) з домінуванням позитивно конотованих конститuentів. В антонімічних парах функцію заперечення позитивної семантики некомпозитів виконує частка *не-*: *ослушьливый / неослушьливый; послушьливъ, послушьливый / непослушьливый; послушьными / непослушьными; послушьникъ / непослушьникъ*. Майже всі лексеми є простими за семантичною структурою, рідковживаними, реверберованими в перекладах з грецької.

Отже, за наявними даними, у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. у вживанні щодо людини задіяно тридцять вісім іменників і прикметників з коренями *-слов-* і *-слоуш-*; лексеми становлять цілісне мікрополе, в якому гніздо з коренем *-слов-* представлене переважно іменниками, а гніздо з коренем *-слоуш-* — майже виключно прикметниками; абсолютна більшість лексем реверберована, спорадично трапляється в писемних пам'ятках XI–XIII ст. Дві третини слів становлять композити — лексичні неологізми, утворені в результаті виконаних в Київській Русі перекладів з грецької мови. Перекладацьке мистецтво давніх книжників виявляє їх високу освіченість, уміння поєднувати давньоруські мовні елементи зі старослов'янськими, передавати найтонші нюанси синкретичної семантики грецьких коренів-основ і грецьких композитів. Формуючись під впливом ранньовізантійської християнської літератури, семантика складних слів з коренями *-слов-* і *-слоуш-* увібрала в себе синкретичний зміст давньогрецького Слова-ЛОГОС та старослов'янської лексеми *слово*, філософію внутрішньої і зовнішньої людини. Розподіл семантики праслов'янського кореня на два семантичні центри — «слов» і «слух» — був закладений за часів індоєвропейської мовної єдності; ці семантичні зв'язки підтримуються на рівні давньорусь-

ких лексем з коренями -слов- і -слоуш-. Формування семантики лексем відбувалося на основі таких первинних ознак, як 'слухати' / 'чути', 'холодний', 'твердий', 'брудний', 'пустий'; культурна, етична семантика переважної більшості лексем розвинулася не пізніше праслов'янського періоду. Релевантний характер, семантична багатовимірність кореня -слов-, амбівалентність первинного значення, прототипової ознаки сприяли розширенню семантики в напрямках конкретизації загального значення, що вплинуло на утворення численних складних іменників і прикметників. Композити демонструють поєднання ад'єктивних і агентивних ознак: ад'єктивні закладені в семантиці препозиційного компонента, агентивні — компонента з коренем -слов-. Перетворення синтагми на композит супроводжувалося концентрацією, ущільненням смислу, інтенсифікацією основного значення, переходом від агентивної семантики до ад'єктивної, від ад'єктивної до номінативної. Понад дев'яносто відсотків лексем репрезентують негативно конотований полюс, етичну антинорму (семантика брехні, пустослів'я, небагатослів'я, зайвої балакучості, сорому, бруду, незгоди, суперечки, зарозумілості, зухвалості, неслухняності, непоступливості), десять відсотків лексем — позитивно конотований полюс, етичну норму (семантика розуму, духовності, слухняності, християнської покірливості).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БПРС — Гессен Д., Стыпула Р. Большой польско-русский словарь : В 2 т.— М. ; Варшава, 1988.— Т. 1.— 656 с.; Т. 2.— 796 с.
- БРСл. — Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь.— М., 1975.— 768 с.
- Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Д. Грінченка.— К., 1959.— Т. 3.— 506 с.
- БУС — Болгарсько-український словник.— К., 1988.— 780 с.
- Варл. — Повесть о Варлааме и Иоасафе // Повесть о Варлааме и Иоасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. / Отв. ред. О. В. Творогов.— Ленинград, 1985.— С. 112–267.
- ВЛРС — Трофимович К. К. Верхнелужицко-русский словарь.— М. ; Бауцен, 1974.— 584 с.
- ХШГБ — XIII словъ Григорія Богослова въ древнеславянскомъ переводѣ по рукописи Императорской публичной библіотеки XI вѣка. Критико-палеографическій трудъ А. Будиловича // Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Академии Наук.— СПб., 1875.— 285 с.
- Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1955.— Т. 3.— 555 с.; Т. 4.— 683 с.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 2004.— Т. 4.— 256 с.; 2006.— Т. 5.— 704 с.
- ЖФ — Житие преподобнааго отьца нашего Феодосия, игумена Печерьскаго // Памятники литературы Древней Руси.— 1978.— Вып. 1.— С. 304–390.
- Ж. Савы осв. XIII — Житие св. Савы освященного, составленное св. Кириллом Скифопольским в древнерусском переводе // Изд. Общества любителей древней письменности.— СПб., 1890.— № 96.— С. 1–533.
- Изб. 1076 — Изборник 1076 года.— М., 1965.— 1091 с.

- Косс. — *Коссович И. А.* Древнегреческо-русский словарь.— М., 2012.— 368 с.
- КП — Киево-Печерский патерик // Памятники литературы Древней Руси.— М., 1980.— Вып. 2.— С. 411–622.
- ЛГВ, ЛИЗ — Летопись Галицко-Волынская // Полное собрание русских летописей.— М., 1998.— Т. 2.— С. 717–938.
- ЛНик1 — Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // Там же.— М., 2000.— Т. 9.— 288 с.
- ЛР — Радзивилловская летопись // Там же.— Ленинград, 1989.— Т. 38.— 178 с.
- ЛС1 — Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Там же.— С. 289–488.
- МРР — *Гавриши К.* Македонско-русски речник.— Скопје, 1969.— 916 с.
- ПВЛ-1 — Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // Полное собрание русских летописей.— М., 1997.— Т. 1.— С. 1–286.
- Преобр. — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка : В 2 т. — М., 1959. — Т. 2. — 1284 с.
- Поуч. Серап.2 — Поучение пр(е)п(одоб)наго Сирапию(на) // Зап. ист.-филол. ф-та Имп. С.-Петербург. ун-та.— СПб., 1888.— Ч. 17.— С. 4–7.
- РБР — Руско-български речник : В 2 т. / Под ред. на С. Влахов, Г. А. Тагамлишка.— София, 1985.— Т. 2.— 925 с.
- РБСл. — Русско-белорусский словарь : В 3 т.— Минск, 2005.— Т. 2.— 783 с.
- СДРЯ XI–XIV — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т.— М., 1988.— Т. 1.— 526 с.; 1991.— Т. 4.— 559 с.; 2002.— Т. 5.— 647 с.
- СкБГ — Сказание стратотерпцю святую мученику Бориса и Глѣба // Срезневский И. И. Сказания о святых Борисе и Глебе.— СПб., 1860.— С. 59–147.
- Слово Ио. — Иоана чърнца презвутера дамаскинська слово. оисъхъшии смокъвъници. и о притьчи винограда... // Успенский сборник XII–XIII вв.— М., 1971.— С. 297–304.
- СлРЯ XI–XVII — Словарь русского языка XI–XVII вв.— М., 1975.— Т. 1.— 371 с.; 2008.— Т. 28.— 303 с.
- Ср. — *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка : В 3 т.— М., 1989.— Т. 2. Ч. 2.— С. 854–1802; Т. 3. Ч. 1.— С. 1–910; Ч. 2.— С. 910–1684, 1–272 (дополн.), 1–13 (дополн. к источн.) [Репринт. изд.].
- СРС — Словацко-русский словарь / Д. Коллар, В. Доротьякова, М. Филкусова, Е. Васильева.— М. ; Братислава, 1976.— 768 с.
- СРЯ — Словарь русского языка / Гл. ред. А. П. Евгеньева : В 4 т.— М., 1988.— Т. 4.— 800 с.
- СтСл. — Старославянский словарь / Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова.— М., 1999.— 842 с.
- СтСл94 — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др.; под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой.— М., 1994.— 842 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1978.— Т. 9.— 916 с.
- СХРСл. — *Толстой И. И.* Сербско-хорватско-русский словарь.— М., 1957.— 1168 с.
- УспСкБГ — Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Успенской редакціи // Ист.-філол. від. ВУАН.— Зб. № 77 : Комісія

- Ф. — Давнього Письменства.— К., 1928.— Т. 1.— С. 115–137.
Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 2007.— Т. 3.— 830 с.; Т. 4.— 860 с.
- Филк. — *Филкова П. Д.* Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка : Учеб. словарь: В 3 т.— София, 1986.— Т. 2.— С. 519–1074; Т. 3.— С. 1075–1502.
- Флавий — *Мещерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.— М. ; Ленинград, 1958.— 578 с.
- ЧРС — Чешско-русский словарь : В 2 т. / Под ред. Л. В. Копецкого, Й. Филиппца, О. Лешки.— М., 1973.— Т. 2.— 863 с.
- Хр. Амарт. — *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исслед. и словарь // Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности Академии Наук.— СПб., 1922.— Т. 2.— 454 с.
- Экз. — Слово на вознесенье Иоанна Экзарха Болгарского // Успенский сборник XII–XIII вв.— М., 1971.— С. 429–440.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лексич. фонд / Отв. ред. О. Н. Трубачев.— М., 1983.— Т. 10.— 198 с.
- DSNS — *Šwjela B.* Dolnosrbsko-němski słownik.— Budyšin, 1961.— 628 s.
- ESSJ — *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 1995.— Kn. 3.— 355 s.
- SRSS — *Kotnik J.* Slovensko-ruski slovar.— Ljubljana, 1967.— 817 s.

H. V. MEZH ZHERINA

REVERBERATED LEXEMES WITH THE ROOTS -СЛОВ- AND -СЛОУШ- IN THE EAST SLAVIC LITERARY MONUMENTS OF THE 11th -13th CENTURIES

The article is based on the analysis of Old East Slavic literary monuments of the XI–XIII centuries. The research touches upon the reconstruction of semantic structure and functional-semantic features of Old Russian lexemes with roots -слов- and -слоуш- with the meanings of a socio-ethical assessment of person (*лъжесловесъникъ, празднословьць, соуесловъникъ, послушьливый, благопослушьливый, богопослушьливъ* etc.). It is shown that the semantic relations of the roots -слов- and -слоуш- go back to the time of Indo-European linguistic unity, reveal semantic proximity. It has been demonstrated that semantics of words contains links with prototype signs (*listen to / hear, cold, solid* etc.); the features of the formation of cultural, ethical semantics of lexemes are traced. In the Eastern Slavic written monuments of the XI–XIII cent. thirty-eight nouns and adjectives with roots -слов- and -слоуш- have been certified in the use in relation to man. The absolute majority of lexemes is reverberated, words occur sporadically in written monuments of the XI–XIII cent. Two-thirds of the words are composites with prepositional bases *лъже-, мало-, годо-, праздно-, соуе-, тьще-, стоудо-, скверно-, бого-*; they were formed as a result of translations from Greek. The variation of semantically and morphologically close nouns (*лъжесловьць — лъжесловесъникъ, малословьць — малословесъникъ* etc.) is described. Lexemes with root -слоуш- have a simple semantic structure, mark semantics of obedience / disobedience, words are combined into antonymic pairs (*ослоушьливый — неослоушьливый, послушьливый — непослоушьливый* etc.); they are rarely used, reverberated mainly in translated monuments. It is found that the semantics of complex words with these roots incorporated syncretic content of the ancient Greek Word-ΛΟΓΟΣ and the Old Slavic lexeme **СЛОВО**. More than ninety percent of lexemes represent a negative connotation pole, ethical antinorm (semantics of lies, babble, excessive talkativeness, shame, dirt, disagreement etc.), ten percent of lexemes represent a positive connotation pole, ethical norm (semantics of mind, spirituality, obedience, Christian humility).

Keywords: Kyiv Rus', semantic reconstruction, noun, adjective, reverberated lexeme, socio-ethical assessment of person.